

Шевчук Любов Теодорівна,
д-р екон. наук, проф.,
проректор з наукової роботи,
ЗВО «Львівський університет бізнесу та права»
<https://orcid.org/0000-0001-8057-6357>
(063)2288869
ltshevchuk@ua.fm

Федоришина Лариса Миколаївна,
д-р екон. наук, доц.,
старш. наук. співроб. відділу дослідження митних ризиків,
Науково-дослідний центр митної справи
Науково-дослідного інституту фіскальної політики
Університету державної фіскальної служби України
<https://orcid.org/0000-0001-8852-0649>
(097)9601323
larisa.fedorishina@gmail.com

ОЦІНКА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ АСПЕКТІВ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ВИКЛИКІВ НАЦІОНАЛЬНИМ ЕКОНОМІКАМ В ПРАЦЯХ ПРОВІДНИХ ВЧЕНИХ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

JEL Classification: F62, F63
SECTION “ECONOMICS”: Економіка.

Анотація. В статті дано оцінку соціально-економічним аспектам геополітичних викликів національним економікам і світовій економіці загалом, що містяться в працях провідних науковців світу та України. Зокрема, для орієнтації в макропроцесах потрібно навчитися сприймати світ як складну динамічну систему, у якій має місце переплетення інтересів і взаємозв'язків, а це вимагає зміни підходів у розумінні ролі самої науки, її структури, важливості фінансування. Окреслено ознаки глобалізації. Систематизовано позитивні й негативні наслідки глобалізації в розрізі видів – економічних, екологічних, соціальних, технологічних, політичних і медичних. Особливу увагу приділено негативним медичним наслідкам глобалізаційних процесів, що є актуальними в умовах, що склалися. Вважаємо, що наукова спільнота і владні структури України мають адекватно відреагувати на розгортання (посилення) глобалізаційних процесів з метою пошуку шляхів розвитку національної економіки в умовах, що складаються, і збереження територіальної цілісності та економічної стійкості держави.

Ключові слова: національна економіка, глобалізація, геополітичні виклики, наслідки глобалізації.

Annotation. In the article assessed the social and economic aspects of geopolitical challenges to national economies and the world economy as a whole contained in the works of leading scientists of the world and Ukraine. In particular, for orientation in macro-process requires learning to perceive the world as a complex dynamic system in which interests and relationships are intertwined, which requires a change of approach in understanding the role of science itself, its structure, and the importance of funding.

The features of globalization were analyzed, the analysis of which leads to the idea of loss of positions by national economies.

The consequences of globalization were systematized in terms of types – economic ("equalization" of the economic situation in the world as a whole (through the functioning of TNCs and the inability of the governments of the countries to create non-market advantages for their own producers), systematization and modernization of production, increase of international trade volumes; opportunities to mobilize significant amounts of financial resources and, at the same time, widening the economic gap between developed (rich) countries and developing (poorer) countries); ecological (opportunities for joint solution of global ecological problems and consolidation of financial, human and other types of resources, coordination of joint actions and, at the same time, increasing the burden on ecosystems, especially in poorer countries, depletion of resources); social (increasing welfare of the population, especially in the countries of functioning of TNCs; close intertwining of national cultures and, at the same time, erosion of national identity; migration of the population in search of earnings, better life; marginalization; projected sharp rise in unemployment caused by innovative technologies); technological (rapid diffusion of knowledge, newest technologies, the formation of the digital economy and the growth of the role of artificial intelligence, robotization and, at the same time, the devaluation of the role of human, his replacement with artificial intelligence, robot); political (unification of governing structures around the world, developing a unified political vision and, at the same time, enhancing the role of TNCs threatens the existence of nation-states) and medical (knowledge sharing, the possibility of conducting fundamental and applied research by joint efforts of specialists from different countries and fields of knowledge and, at the same time, the possibility of a pandemic, virus coverage not only of the population of individual countries, but of entire continents, all over the world).

Particular attention was paid to the negative medical consequences of globalization processes that are relevant in the current circumstances. We believe that the scientific community and governmental structures of Ukraine have to respond adequately to the deployment (strengthening) of globalization processes in order to find ways of developing the national economy in the current circumstances and to preserve the territorial integrity and economic stability of the state.

Keywords: national economy, globalization, geopolitical challenges, consequences of globalization.

Вступ

У ХХІ столітті, у сучасних умовах глобалізації, коли особливо гостро проявляються такі риси розвитку цивілізації, як переміщення величезних мас людей, нові форми ведення воєн, цифрова економіка, небачений раніше рівень безробіття, з одного боку, і спроби повернутися до національних культур та національних держав, з іншого боку, на порядку денному постало питання сутності нового смислу світу, який людина створила сама. Адже ця сутність викристалізовується в результаті нового переділу світу, який активізувався у ХХІ столітті, та трансформацією змісту, форми та функціонування як світової фінансової системи, так і фінансових систем національних держав, що не може не позначитися на соціально-економічному розвитку територіальних суспільних систем різного ієрархічного рівня. Головними рушійними силами, детермінантами таких змін виступають сучасні глобалізаційні виклики. Від того, як на них реагуватимуть національні економіки і світова економічна система, залежать вектори перспективного соціально-економічного зростання, та й зрештою, виживання людства на Землі.

Щоб розібратися у соціально-економічній ситуації, яка склалася на сьогоднішній день, надзвичайно важливо вивчити оцінки провідними вченими особливостей формування соціально-економічних аспектів розвитку економічних систем в умовах виникнення і формування глобалізаційних викликів та зробити висновки, наскільки вони актуальні для України. Оскільки ця стаття і присвячена окресленим питанням, вона є своєчасна, потрібна і актуальна.

Мета статті

Метою статті є окреслення уроків для України на основі оцінки соціально-економічних аспектів геополітичних викликів національним економікам і світовій економіці загалом, що містяться в працях провідних науковців світу.

Результати дослідження

Наголосимо, що окреслена нами проблематика перманентно вивчається провідними вченими з різних країн світу. Так, серед них варто назвати П. Ханну, Ю. Н. Харарі, К. Скіннера, П. Доєрти та Д. Уілсона.

Особливий інтерес викликають праці знаменитого політолога Параг Ханни, який розглядає світ XXI століття з точки зору зростаючих в ньому взаємозв'язків [1]. Він вважає зв'язаність головним геополітичним викликом, ключовою ідеєю нашого часу, яка є такою ж глобальною, як свобода чи капіталізм, а тому вивчення сучасних держав в їх кордонах, суспільно-географічних процесів, які відбуваються в межах цих держав є, нібито вчорашнім днем.

При цьому, Параг Ханна апелює до технологічних змін, які зумовили появу нових форм інфраструктури, що дозволяє людям створювати нові відносини. Він вважає, що саме зараз більш важливо розібратися, які це відносини і чому тепер як ніколи важливі комунікації і співробітництво.

Параг Ханна акцентує увагу на тому, що три теми, чи три виклики хвилюють багатьох: існує свобода в інтернеті чи ми всі вже «під ковпаком»? Чи не втратимо ми скоро таке поняття, як національність? Чи є ризик, що почнеться третя світова війна?

В результаті пошуків відповідей на ці питання Параг Ханна апелює до науки, до необхідних змін в її структурі та напрямках досліджень, зокрема робить висновок, що зараз потрібна не стільки географія (маючи на увазі насамперед розташування в просторі), як коннектографія (маючи на увазі необхідність вивчення зв'язаності). Хоча ми і поділяємо точку зору тих вчених, які наголошують на активізації примноження наукових знань і удосконалення їх структуризації, але, безумовно, в цьому конкретному випадку така постановка питання є вкрай дискусійна.

Разом з тим, ми погоджуємося, що для орієнтації в макропроцесах потрібно навчитися сприймати світ як складну динамічну систему, у якій має місце переплетення інтересів і взаємозв'язків.

Саме такі погляди пропагуються Параг Ханною в його останніх працях. Для того, щоб зрозуміти всю палітру поглядів цього вченого, треба насамперед уяснити, що це за особистість.

Параг Ханна (Parag Khanna) працював старшим науковим співробітником в американському мозковому тресті The New America Foundation («Фонд Нової Америки»). Раніше він був радником в Раді по національній розвідці США (NIC), брав участь в розробці програми Глобальних трендів – 2030 (NIC – структура всередині IC-розвідувального співтовариства США, в яке входить ЦРУ, і все це підпорядковується директору Національної розвідки). Ханна також працював в групі радників по зовнішній політиці при Бараці Обамі під час його першої передвиборчої кампанії. В 2007-му Параг Ханна служив в Іраку і Афганістані як радник по геополітиці у Військах спеціального призначення США. З 2002 по 2005 рік Ханна був співробітником мозкового тресту The Brookings Institution по програмі Глобального управління [2].

Якщо взяти до уваги ще одну книгу цього вченого, а саме працю «Як управляти світом», то стає зрозумілою кінцева мета його наукових розвідок, яка озвучена, по суті, в назві цієї книги. До речі, Збігнев Бжезинський рекомендував прочитати цю книгу кожному, хто прагне займатися політикою в XXI столітті. Експерти стверджують, що Параг Ханна виправдав високу рекомендацію, оскільки його праця викладена в кращих традиціях атлантистської геополітичної школи.

На думку Параг Ханни, ера Америки завершена і світ опинився у новому середньовіччі, яке характеризується мультиполярною світобудовою без єдиного центра влади. При цьому, учасниками політичних ігор є як традиційні держави, ТНК, НПО, так і різні угруповання на зразок груп релігійних радикалів, екологів, блогерів, університетських інтелектуалів [3].

Він стверджує, що в сучасному світ на перший план виходять величезні мегаполіси, які є міжнародними центрами ведення бізнесу і контролюють фінансові потоки, перетворюючись в подобу держави на зразок середньовічних торговельних міст. Як підкреслює А. Ковальова, американський

геополітик мислить «постмодерністськими категоріями Міжнародних Відносин», де традиційні актори у вигляді держав витісняються новими акторами, ТНК чи НПО, а суверенітет держав ставиться під сумнів [3].

Зазначимо, що ця ідея знайшла підтвердження у виділенні світовою організацією GaWC (Globalisation and World Cities) у 2008 р. 207 світових метрополій, які мають світове значення, та їх метрополійних зон впливу. Згідно з класифікацією цих метрополій тільки дві увійшли у найвищий клас Альфа ++, а саме Нью-Йорк і Лондон (до міст класу А+ належать Гонконг, Париж, Сідней, Пекін).

Відзначені та інші глобалізаційні процеси дали можливість автору зробити висновок про повну неефективність існуючої моделі управління світом через ООН під егідою США і Європи, що є, по суті, ще одним геополітичним викликом національним і світовій економіці. Він наголошує на наступному: «Однак основна маса бюрократів в міжнародних організаціях більше зайнята формулюванням завдань і цілей, створенням нових дорого вартісних структур, ніж наданням реальної допомоги в пошуку рішень. Недавно «питанням безпеки» було оголошено буквально все – продовольство, клімат, охорона здоров'я, бідність. Це продиктовано наміром міжнародних чиновників заново продемонструвати, наскільки вони потрібні і значимі, та залучити ще більше фінансування на беззмістовну діяльність з нульовим результатом. Багато установ існують виключно по інерції, а зовсім не тому, що приносять хоч якусь користь» [4].

Саме тому Параг Ханна пропонує нову модель управління світом. Він вважає, що, якщо зараз ця модель будується згори – вниз, то нова модель має бути побудована знизу – вгору, тобто від громадянських активістів на місцях, ТНК, НПО, блогерів, екологів до урядів національних держав і далі до глобального рівня. При цьому мають утворюватися об'єднання – конфедерації по принципу Євросоюзу. Тобто в створенні таких конфедерацій цей вчений бачить базу стабільності і регіональної безпеки. На його думку, такі регіональні групи, а не Франція з Великобританією мають мати статус постійних членів Ради безпеки ООН. Безумовно, такий сценарій подій приведе до відмирання національних держав, а отже і національних економік.

Впровадження такого сценарію, на думку Параг Ханни, вимагає використання «нового програмного забезпечення», яке він називає «мегадипломатією».

При цьому, глобалізація не знімається з порядку денного і розглядається як єдино можливе майбутнє. З цим не можна не погодитися, оскільки загальні риси глобалізації, які окреслені в низці праць, підтверджують такий висновок.

Явище глобалізації зараз активно вивчається фахівцями різних галузей знань в різних країнах світу, в тому числі і в Україні. Зокрема, варто відзначити праці Кравченко В. О., Гудакова О. К., Кирилова Ю. Є., Книш М. М., Лібанової Е. М., Трифонової О. Д., Таран В. В. Так, Книш М. М. в роботі «Суспільна географія країн, що розвиваються» [5] окреслює ознаки глобалізації наступним чином:

1. Вчені роблять спроби обґрунтувати об'єктивний характер глобалізації.
2. В їх поглядах відсутня єдність на часові рамки глобалізації.
3. Має місце ототожнення інтернаціоналізації з глобалізацією.
4. Спостерігається ототожнення інтеграції з глобалізацією.
5. Термін «глобалізація» використовують для опису процесів розширення економічної та фінансової діяльності, що веде до посилення взаємозалежності слаборозвинених країн від розвинених. Отже, взаємозалежність і глобалізація – синоніми.
6. Глобалізація – всесвітній процес, який зачіпає всі країни.
7. Дискусійним є питання про чинники глобалізації.
8. Хоча глобалізацію пов'язують переважно з економічною сферою, вона зачіпає фактично всі сфери життя.
9. Вплив глобалізації на національний суверенітет як звуження національної влади.
10. Глобалізація вивела на світову арену нових суб'єктів міжнародних відносин (МВФ, Світовий банк, ТНК тощо).
11. Дискусійність питань про співвідношення процесів глобалізації і регіоналізації.

На нашу думку, такі погляди на глобалізацію загалом і глобалізаційні процеси зокрема також підводять нас до думки про втрату позицій національними економіками.

Судячи з праць Параг Ханни, Америка і надалі залишатиметься світовим лідером, запропонувавши світу нову систему управління своєї власної розробки. При цьому США не витратять величезні ресурси для ведення воєн на планеті. Світ буде існувати в режимі «програмного забезпечення», обґрунтованого американськими вченими, що дозволить цій наддержаві змінити світопорядок на свою користь.

Ще один з вчених, на праці якого слід звернути увагу в контексті окресленої нами проблематики, є Ювал Ной Харарі. В своїй праці «21 урок для 21 століття» він аналізує такі проблеми сучасності, як епідемія фейкових новин, необхідність отримання людством глобальних відповідей на глобальні проблеми, важливість реальної оцінки людської дурості тощо [6].

Проведений аналіз наукових праць зарубіжних і вітчизняних вчених дає можливість сформулювати основні наслідки глобалізаційних процесів (табл. 1).

Таблиця 1

Наслідки глобалізації на сучасному етапі

В розрізі видів:	Наслідки	
	позитивні	негативні
<i>економічні</i>	«Вирівнювання» економічної ситуації в світі в цілому (шляхом функціонування ТНК і неможливості урядів країн створити неринкові переваги для власних товаровиробників), вдосконалення і модернізація виробництва, зростання обсягів міжнародної торгівлі; можливості мобілізації значних обсягів фінансових ресурсів	Збільшення економічного розриву між розвинутими (багатими) країнами і тими, що розвиваються (біднішими)
<i>екологічні</i>	Можливості спільного вирішення глобальних екологічних проблем і консолідації фінансових, людських та ін. видів ресурсів, координації спільних дій	Зростання навантаження на екосистеми, особливо в бідніших країнах, вичерпання ресурсів
<i>соціальні</i>	Зростання добробуту населення, особливо у країнах функціонування ТНК; щільне взаємне переплетення національних культур	Прогнозоване різке зростання безробіття, спричинене інноваційними технологіями та роботизацією; розмивання національної ідентичності; міграція населення в пошуках заробітку, кращої долі; маргіналізація
<i>технологічні</i>	Швидка дифузія знань, новітніх технологій, формування цифрової економіки і зростання ролі штучного інтелекту, роботизації	Знецінення ролі людини, заміна її штучним інтелектом, роботом
<i>політичні</i>	Об'єднання управлінських структур всього світу, вироблення єдиної політичної візії	Посилення ролі ТНК загрожує існуванню національних держав
<i>медичні</i>	Обмін знаннями, можливість проведення фундаментальних й прикладних досліджень спільними зусиллями фахівців різних країн та галузей знань	Можливість пандемії, охоплення вірусами не лише населення окремих країн, а й цілих континентів, усього світу, в результаті чого може спостерігатися загострення інстинкту самозбереження, що впливатиме на економічну поведінку як окремих людей, так і соціальних груп населення, і націй, і світової спільноти загалом

Джерело: складено авторами за результатами власних суджень та [7-8]

Окремо хочемо відзначити медичні наслідки глобалізації, що особливо актуальні в сьогодні, зокрема негативні – пандемію у зв'язку з поширенням у світі коронавірусу Covid-19 [9]. Станом на 13 березня 2020 року від коронавірусу померло 4728 людей, понад 69000 – одужали. Рівень смертності від Covid-19 становить 0,2%, підтверджено понад 128 тис. випадків щонайменше у 100 країнах [10]. В Україні також уже зафіксовано 3 випадки захворювання, в тому числі – 1 смерть (табл. 2).

Таблиця 2

**Підтвержені випадки захворювання Covid-19
в окремих країнах світу станом на ранок 13 березня 2020 року**

Країна	Випадки	Країна	Випадки
Китай	80000+	Австралія	128
Італія	12462	Чехія	117
Іран	10075	Канада	117
Південна Корея	7869	Румунія	49
Франція	2284	Польща	49
Іспанія	2277	Росія	28
Німеччина	2078	Словаччина	16
США	1663	Угорщина	13
Норвегія	702	Білорусь	12
Швейцарія	652	Молдова	3
Японія	639	Україна	3
Велика Британія	459	Туреччина	1

Джерело: [10]

Як бачимо, в засобах масової інформації наголошується, що найбільше коронавірус вразив, за незначним винятком, розвинуті країни – Великої сімки, Великої двадцятки, НАТО, ЄС, що дає підстави для підкріплення припущень, висловлених авторами аналізованих вище праць, стосовно, по-перше, ведення цілеспрямованої боротьби за статус наддержави і, по-друге, цілком можливе намагання зменшити тиск на бюджет, тобто економічні втрати. Окремі експерти вважають, що оскільки вірус отримав поширення з Китаю, то це свідчить про сплановану подію «поширення» коронавірусу (свого роду бактеріологічної зброї, яка випробовується у природних, а не штучно створених умовах), внаслідок чого і водночас на фоні зриву угоди про видобуток нафти у рамках ОПЕК+ різко обвалились фондові індекси США, Європи, Азії [11], а це дає можливості за нижчою ціною купувати акції компаній, що розташовані на території Китаю. Так, у Китаї через епідемію закрили фабрики по виробництву продукції компаній Samsung, Apple та інших виробників. Компанія Apple в лютому 2020 року в Китаї продала на 54,7% смартфонів менше, ніж минулого року [12]. Крім того, оскільки дія вірусу спрямована лише на категорії людей певного віку (особливо вразливими є люди похилого віку), то окремими дослідниками припускається, що це є боротьба з перенаселенням, боротьба за засоби існування в майбутньому (їжу) і зменшення таким чином категорії населення, що не бере участі у створенні валового продукту і є тягарем для бюджету країни. Фактично, це ніби «природній відбір» – помирають люди старше працездатного віку, відпадає потреба в їх утриманні; виживають молоді, фізично сильні, із гарним імунітетом люди, які в подальшому зможуть створювати валовий продукт; зменшуються соціальні видатки. Причому ця «формула» можлива до реалізації і в економічно розвиненій країні, і в країні, що розвивається.

Очевидно, що наслідки пандемії для кожної країни оцінюються експертами, вченими, громадськістю по-різному, адже на це впливає інтенсивність відносин між людьми, самосвідомість і культура здоров'я громадян, стан медицини в країні і можливості, врешті-решт, виявлення Covid-19. Запровадження карантину й звернення влади країни до самоізоляції громадян в деякій мірі створюють можливості для маніпулювання суспільною свідомістю, поширення фейкових новин,

нагнітання ситуації (адже щодня у світі помирають тисячі людей від інших хвороб, які сьогодні не на слуху) й знецінення небезпеки інших захворювань; а також, зрозуміло, до можливості отримання економічних вигод окремих підприємств та підприємців – представників харчової промисловості, торгівлі, фармацевтичної сфери.

Водночас, варто наголосити, що такі прояви глобалізаційних процесів дають значний поштовх розвитку технологій і повсюдне застосування роботів. Так, польовий шпиталь у Вухані пропонує своїм пацієнтам цілодобову опіку роботів. Машини вимірюватимуть температуру хворим і доставлятимуть їм їжу; це запобігатиме перехресному зараженню лікарів та пацієнтів [13].

Очевидно, що геополітичні виклики національним економікам, які окреслені в працях провідних вчених, проявлятимуться і в Україні. Але, оскільки в Україні сформувалася специфічна соціально-економічна ситуація, то і соціально-економічні аспекти таких викликів будуть специфічними. Вони пов'язані з особливостями суспільного інтелекту і суспільного менталітету українського народу. Окремі з викликів будуть розхитувати українське суспільство, оскільки в громадян України загострилася зневага громадян до владних структур в силу відомих причин, сформувалася недовіра до українських спеціалістів – вчителів, лікарів, інженерів, вчених та ін. Саме тому очікувані наслідки на зазначені вище геополітичні виклики можуть бути глибшими і тривалішими. Зараз їх вкрай важливо науково передбачити і належним чином оцінити. Для цього потрібні поглиблені дослідження у напрямках зміни чисельності населення через відтік чи повернення громадян, ймовірної трансформації зайнятості населення, проникнення інформаційних технологій у всі сфери життєдіяльності та зміна поведінки населення під їх впливом. Але найголовніше – це необхідність окреслити напрямки перспективного розвитку економіки та виробити нову модель життєдіяльності людини з метою формування в її світогляді розуміння власного місця в суспільстві та вміння знаходити власні шляхи самореалізації й задоволення життям.

Висновки

Загалом, очевидно, що глобалізаційні процеси неможливо зупинити, вони будуть тільки посилюватися в перспективі. Ці процеси, безумовно, не обминуть і Україну. Наукова спільнота і владні структури України мають адекватно відреагувати на розгортання цих процесів і організувати їх посилене вивчення з метою пошуку шляхів розвитку як самої людини, так і національної економіки в умовах, що складаються, і збереження територіальної цілісності та економічної стійкості держави. Хоча Україні в наш час важко конкурувати із наддержавами, проте їй слід докладати максимальних зусиль й ресурсів для власного розвитку у всіх сферах. І найперше, що слід зробити – змінити ставлення до науки, збільшувати фінансування, на кшталт розвинених країн світу (хоча сьогоднішня ситуація доводить, що і цього замало), створити належні умови для фундаментальних та прикладних досліджень.

Список використаних джерел

1. Параг Ханна Коннектографія. Будуще глобальной цивилизации. URL: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=44693966&lfrom=390579938 (дата звернення: 01.03.2020).
2. Інформаційний портал Management.com.ua. URL: <http://www.management.com.ua/books/view-books.php?id=2638> (дата звернення: 01.03.2020).
3. Ковалёва А. Американский геополитик Параг Ханна рассказал, как действовать в новое Средневековье. URL: <http://rossia3.ru/politics/foreign/paraghanna> (дата звернення: 02.03.2020).
4. Параг Ханна Как управлять миром. Москва: «Астрель», 2012. 319 с.
5. Книш М.М. Суспільна географія країн, що розвиваються. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2019. 276 с.
6. Ювал Ной Харарі 21 урок для 21 століття. Київ: Фарс Україна, 2018. 416 с.
7. Глобализация экономики: как не стать государством-банкротом. URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/columns/2018/01/19/633175/> (дата звернення: 02.03.2020).

8. Кравченко В.О., Гудаков О.К. Соціально-економічні наслідки глобалізації для світової та української економіки. URL: <http://eir.pstu.edu/bitstream/handle/123456789/6039/%20.%2070.pdf?sequence=1> (дата звернення: 02.03.2020).
9. ВООЗ оголосила пандемію у зв'язку з коронавірусом. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/03/11/7243253/> (дата звернення: 11.03.2020).
10. Як поширюється коронавірус у світі. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/the-spread-of-the-coronavirus/30485733.html> (дата звернення: 13.03.2020).
11. Чорний понеділок: фондові ринки показали рекордне з 2008 року падіння. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2020/03/10/657842/> (дата звернення: 11.03.2020).
12. Епідемія коронавірусу обвалила продажі Apple в Китаї. URL: <https://www.unian.ua/economics/telecom/10908308-epidemiya-koronavirusu-obvalila-prodazhi-apple-v-kitaji.html> (дата звернення: 10.03.2020).
13. Перший «розумний» шпиталь у Китаї, де за пацієнтами доглядатимуть роботи. URL: http://www.monitor-press.info/ua/categories/svit/37526-pershyi-rozumnyi-shpytal-v-kytai-patsientiv-dohliadatymut-roboty?fbclid=IwAR1OcDnAhJl_MLdHXwlfFoipyIeVDCfChVFh6fzpLXj6nu28SkkX28o8czs (дата звернення: 10.03.2020).